

УДК 159.9:355.1

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-2.32>**Ю. М. Широбоков**начальник науково-дослідної лабораторії
(морально-психологічного забезпечення) наукового центру Повітряних Сил
Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба

ГЕНЕЗИС ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблемі військового полону. Розглянуто основні збройні конфлікти, які відбувалися на території сучасної України. Дану проблему в різні часи вивчали різні вітчизняні та закордонні вчені під час Першої та другої світової війн, а також сучасних військових конфліктів. У статті наведено дані щодо відношення до полону та до полонених у стародавній та середньовічній Русі. Визначено особливості військового полону та ставлення до полонених в умовах встановлення централізованої Російської держави (XVIII ст. – перша половина XIX ст.). Розглянуто проблеми хворих, поранених і полонених, що опинилися в руках супротивника під час Кримської війни 185–1856 рр. Проаналізовано феномен масового полону, який обчислювався мільйонами людей, у тому числі й цивільного населення під час Російсько-японської війни (1904–1905 рр.) та Першої світової війни (1914–1918 рр.). У статті розглянуто полон як фізичне, психологічне та моральне випробування військовополонених у роки Другої світової війни. У статті розглянуті характеристики психологічного простору в умовах війни: психологічне напруження; усвідомлення втрати; почуття знедоленої людини; збій у ролях, ролевих очікуваннях, проблеми самоідентифікації; почуття абсолютної безнадії та розпачу, неадекватності впоратися з новим середовищем; відчуття неповноцінності. Саме таку активізацію ті, хто утримує полонених, могли зрозуміти як схилання до співробітництва, що могло підштовхнути військовополоненого на нечесні обіцянки та співпрацю, сподіваючись перебігти до своїх або налагодити зв'язок зі своїми та стати агентами з метою вирватися з полону за будь-яку ціну. Однак ті, хто утримує полонених, втягають потенційних колабораціоністів в акції страти інших полонених або мирних жителів. Такі форми спілкування та взаємодії призводили до необґрунтовано агресивних дій по відношенню до своїх товаришів, помсти колишнім командирам та навіть садизму. Подібні вчинки одразу підкріплювались підтримкою тих, хто утримує полонених, та переведенням таких військовослужбовців із помічників у колабораціоністи. Крім того, наводяться основні форми внутрішньотабірного опору: втеча, саботаж, порушення режиму, боротьба за моральне виживання, небажання співробітничати з ворогом і навіть повстання.

Ключові слова: *військовослужбовці, військовополонені, полон, відношення до полонених, війна.*

Постановка проблеми. Ескалація агресії на тимчасово окупованих територіях Донецької, Луганської областей та Автономної Республіки Крим із боку представників збройних формувань Російської Федерації призводить до збройного протистояння, яке несе за собою трагічні наслідки. Це: по-перше, загибель людей – як цивільних мешканців окупованих територій, так і військовослужбовців, по-друге – каліцтво та важкі захворювання учасників збройного протистояння, по-третє – потрапляння представників ворогуючих сторін у полон. В умовах гібридного протистояння стає проблемою визначення поняття полону через те, що умови утримання бранців відрізняються в залежності від багатьох факторів: виду підрозділу, у якому утримували захопленого (військовий підрозділ, професійні найманці, бандформування), приналежності самого полоненого (військовослужбовець, добробатовець, цивільний тощо), тривалості неволі, місця утримання бранця (яма, підвал, гараж, переобладнана квартира, приміщення камерного типу, концентраційний табір, а також

виправно-трудова установа). Крім того, важливим фактором є засоби впливу на полонених (фізичне або моральне знущання, застосування тортур або незаконних страт), які застосовувались по відношенню до військовослужбовців Збройних Сил України та представників інших підрозділів сектору безпеки та оборони України.

Особливо гостро постає питання відношення до військовослужбовців, звільнених із полону, з боку політичного та військового керівництва, різних умов під час надання медичної та психологічної допомоги колишнім бранцям у залежності від політичної забарвленості ситуації.

Таким чином, актуальність обраної теми є незаперечною у сучасних умовах збройного протистояння на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан досліджень військового полону відображує й збірник Й. Ольтмера, в який увійшли статті активно працюючих над даною темою західноєвропейських дослідників [1].

Так, за часів Першої світової війни більшість західноєвропейських вчених підкреслювала той факт, що відповідно до військово-кримінального законодавства у країнах, що ведуть війну, добровільна здача в полон визначалася як державна зрада й каралася кримінальними покараннями [2]. Відзначимо, що в той самий час представники Головного управління Генерального штабу і фронтове російське командування із самого початку війни також намагалися виявити причини масової здачі в полон і розробити план заходів щодо її запобігання. Загальний висновок був таким, що основна маса солдатів недостатньо підготована до бойових дій, тому «пекельний вогонь ворога», «прорив фронту й поява в тилу частин супротивника» призводять до «підняття білих хусточок» [3]. Відзначалося, що в російській армії «кульгає» виховна й застрашлива сторона, породжена відсутністю продуманої системи пропаганди й зайвою м'якістю самих армійських начальників, які «не наказують знищувати вогнем власних кулеметів, тих хто здається».

На початку минулого століття, в ході громадянської війни, яка тривала на території сучасної України, Червона Армія підтримувала дух цього звертання. Червоноармійці, захоплені білими в полон, після звільнення або втечі відразу без усіляких труднощів ставали до лав армії. Згодом ставлення до полонених і зниклих безвісти у Країні Рад змінилося, перетворивши їх із героїв у зрадників. За словами А.І. Солженіцина, в Радянському Союзі ні про яку презумпцію невинності не було й мови. Якщо солдат або офіцер Червоної Армії потрапив у полон або пропав безвісти, то автоматично він ставав зрадником Батьківщини з усіма витікаючі ми наслідками. «Тільки воїн єдиної у світі Червоної армії не здається в полон! – так записано в статуті. Є війна, є смерть, а полону немає! Якщо повернешся з полону живим – ми тебе будемо судити. Не вмер від німецької кулі – помреш від радянської. Кому від чужих, а нам від своїх» [4].

Сучасність, у якій перебувають Збройні Сили України під час відбиття збройної агресії на Донбасі, так само породжують багато питань, які пов'язані з відношенням до військовослужбовців, які повертаються з полону. Суб'єктивне ставлення окремих командирів до факту потраплення військовослужбовця в полон призводило до діаметрально різних оцінок цього вчинку, а саме від звинувачень у зраді до нагородження за мужність державними відзнаками.

Велика кількість публікацій присвячено саме питанням психологічної допомоги військовослужбовцям у зоні ведення бойових дій та після повернення до місць постійної дислокації [5; 6]. Однак проблемі зміни ставлення до осіб, повернутих із полону, уваги приділяється недостатньо [7].

На жаль, в Україні відсутнє єдине історично обґрунтоване, політично продумане ставлення до військовослужбовців, які пережили ситуацію полону. Також важливим є те, що відсутній єдиний державний орган, який би відповідав за роботу з колишніми заручниками та військовополоненими.

Таким чином, вищезазначене вказує на актуальність даної проблеми та необхідність проведення самостійного вивчення генезису військового полону у культурно-історичному розвитку України.

Мета статті – виявлення особливостей відношення до полону та до полонених у культурно-історичному розвитку України.

Виклад основного матеріалу. Перша літописна згадка про полон у вітчизняних історичних джерелах, про викуп полонених дається у відомому договорі Русі з Візантією, укладеному в 911 році, в якому про долю полонених говориться, що полоненого можна викупити [8].

Як відзначає В.О. Ключевський [9], договори князів Олега й Ігоря із греками відрізнялися опрацюванням юридичних норм, особливо перших норм міжнародного права. Зазначимо, що у вказаних документах немає жодного зневажливого слова про так звану ганьбу полону, а говориться про героїзм полонених як жертвах і мучениках війни.

Нові риси в описах набігів та оцінки полону з'являються під час військових конфліктів із кочівниками. Це були кочові, рухливі племена, і для них бранці як такі були тягарем, а обмін, викуп у силу відсутності договорів і не визначеної грошової системи був виключений. Полон був страшно важкий, полонених називали колодниками й у більшості випадків вони гинули. Після хрещення Київської Русі Володимиром Святославовичем в 988–989 роках викуп із полону набув ще й релігійного забарвлення, став називатися «загальною милостинею», за яку «велика винагорода від бога буде» [10]. Зі встановленням на території сучасної України централізованої Російської держави та введенням загальних для всієї Росії законоположень про єдиний порядок збору грошей для викупу полонених визначалися розміри викупу для різних категорій населення, від дворян і бояр до селян, а також взятих у бою і не в бою [11].

Основним документом, який регламентує питання про полон і полонених практично все XVIII століття й першу половину XIX століття, був Артикул військовий Петра I [12]. Цей артикул містить розгорнуті й жорсткі правила поведінки воїнів у всіх видах боїв. Дезертирство й втеча, втрата прапорів і штандартів, здача фортець та позицій, здача в полон рішуче засуджувалися.

У війні 1812 року ніхто зі сторін і подумати не міг для досягнення перемоги утримувати полоненого під вартою або в концтаборі – цілком достат-

ньо було того, що полонений в обмін на волю давав зобов'язання не воювати. У цьому випадку слово честі полоненого ставало його вартовим. Рядки цього зобов'язання могли бути різні, але найчастіше воно мало силу до кінця кампанії [13]. Але право на полон мав не всякий: шпигуни, що діяли в розташуванні ворога переодягненими в його форму або цивільний одяг, або провідники на поблажливості розраховувати не могли.

Окремо в дослідженнях проблем полону стоїть Кримська війна (1853–1856 рр.), яку іноді ще називають Східною [14]. Її головною особливістю був систематичний обмін полоненими. Ставлення до військовополонених різних прошарків російського суспільства визначалося не стільки обставинами військово-політичного протистояння, скільки ступенем соціальної й культурної близькості до них. При цьому ставлення до полоненого як до представника ворожої держави і як до людини, що опинилася в критичній ситуації та потребує жалю й допомоги, часом вигадливо перепліталася [15].

Наполеонівська навала й тяготи Кримської війни 1853–1856 рр., коли людські втрати обох сторін обчислювалися сотнями тисяч вбитих, поранених і полонених, змусили звернутися до проблеми хворих, поранених і полонених, що опинилися в руках супротивника, вже на міжнародному рівні.

У 1864 році в Женеві збирається міжнародна конференція Червоного Хреста, що прийняла конвенцію «Про поліпшення участі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни». На ній уперше був визначений юридичний статус військовополоненого [16].

Російсько-японська (1904–1905 рр.) і особливо Перша світова війна (1914–1918 рр.) породила ряд на той час практично не відомих військових феноменів, пов'язаних із демографією. А саме – переміщення величезних мас населення (і комбатантів, і мирних громадян) у часі і просторі. Одним із таких феноменів став масовий полон, який обчислювався мільйонами людей, у тому числі й цивільного населення.

Мільйони полонених із числа багатомільйонних армій – це річ, не бачена у війнах минулого, коли всього лише десятки тисяч полонених ставали результатом програшу всієї війни (наприклад, загибель армії Наполеона в царській Росії в 1812 році). Тепер же війна тривала, незважаючи на мільйони ворожих солдатів усередині свого геополітичного простору, до повної перемоги.

Відповідно, ведення бойових операцій за умов сучасної техніки відбувалося не стільки на смертоносне знищення солдатів і офіцерів супротивника, скільки на знищення їх як таких. Такою формою і став полон, що зберігав життя сотень тисяч людей, але послаблював армії на суму людей, які здалися ворогові [17].

Однак саме Перша світова війна принесла у вжиток поняття «табір для військовополонених» [18].

Адаптація до умов перебування в полоні відбувалася в екстремальних умовах продовольчого дефіциту, різноманітних утисків із боку табірної адміністрації та супроводжувалася суттєвими змінами свідомості та фізичного стану військовополонених, більшість яких (психічні розлади, різноманітні хвороби тощо) мали незворотній характер.

У середовищі бранців з'явився особливий вид душевної хвороби, що отримав у Німеччині назву «психоз колючого дроту» (Stacheldrahtpsychose). Її виникнення, на думку Т.В. Мінаєвої, було пов'язане з низкою факторів:

- утримання разом в основній масі молодих та здорових людей, які були змушені відмовитись від своїх довоєнних звичок і дотримуватись чітко визначених правил (час прийому їжі, написання звісточок додому із вкрай обмеженим об'ємом та змістом, відсутність інтимного життя тощо);
- невизначений у часі термін перебування в полоні;
- обмеженість простору утримання колючим дротом.

Усе це в сукупності призвело до психічних порушень, нервозності, галюцинацій, частих сварок і т. п. [19].

У роки Другої світової війни полон став найжорстокішим фізичним, психологічним і моральним випробуванням для мільйонів військовополонених, більшості з яких він коштував життя. З усіх держав, втягнених у Другу світову війну, тільки СРСР заявив, що в нього немає полонених військовослужбовців, а є зрадники Батьківщини [20].

Й.В. Сталін вважав, що навіть тяжкопоранений боєць повинен перегризти горло ворогу – солдату супротивника, й потім вже померти, тим самим наблизити нашу перемогу, а хто все-таки опинився в полоні – той зрадіє Батьківщини [21].

Із розповідей людей, що пройшли фашистські табори, із численних джерел відомо, що полон для багатьох бійців і командирів виявився страшним випробуванням. Слід визнати, що не кожна людина могла спокійно переносити голод, холод, знущання й смерть товаришів. Після побаченого й пережитого люди зазнали психологічного стресу.

Незважаючи на жорстокість і насильство з боку німецьких властей, більшість полонених не бажали скоритися зі своєю долею. Вони поєднувалися в групи, організації, а іноді й поодиночі вели боротьбу з ворогом. Російський дослідник Н.П. Дембицький відзначає: «У перший рік війни в таборах, розміщених на території України у Володимир-Волинському, Богуні, Адабазі, Славуті, Шепетівці, під Черніговом, Дніпропетровськом і Києвом, діяли підпільні групи з військовополонених» [20].

Основними формами внутрішньо табірної опору були: втеча, саботаж, порушення режиму, боротьба за моральне виживання, небажання співробітничати з ворогом і навіть повстання.

Бійці, що потрапили в полон, і командири Червоної Армії страждали не тільки в умовах неволі. На Батьківщині вони несправедливо розглядалися як боягузи і зрадники. І це збільшувало їхню трагедію.

Для перевірки «колишніх військовослужбовців Червоної Армії, що перебували в полоні й оточенні супротивника», була створена мережа перевірно-фільтраційних таборів. Ці спецтабори являли собою військові в'язниці строгого режиму, причому для ув'язнених, які в переважній більшості не чинили яких-небудь злочинів [22].

Тривалий час радянський люди, що вернулися з німецького полону, зустрічалися з обмеженням своїх прав. На місцях до них ставилися як до зрадників. Вони усувалися від участі в політичному житті, під час вступу до вищих навчальних закладів на них дивилися з побоюванням, їх не вважали учасниками війни.

Після введення Збройних сил СРСР на територію Афганістану військовослужбовці стали брати безпосередню участь у бойових діях зі збройними угрупованнями, які за чинними нормами Міжнародного Гуманітарного права можуть бути віднесені до сил внутрішнього опору, що виступають проти існуючого політичного режиму і присутності іноземної армії на території своєї держави.

Полон радянських військовослужбовців у період афганської війни носив одиничний, винятковий і надзвичайний характер (хоча моджахеди вели постійне полювання за радянськими військовослужбовцями). Із загальної кількості радянських військовослужбовців, зниклих безвісті й тих, що потрапили в полон, близько 30% становлять загиблі в бойових діях військовослужбовці, чиї тіла не були знайдені (упав в ущелину, потонув, вибухнув у повітрі й ін.), близько 40% були вбиті під час взяття в полон або загинули в полоні, й тільки 30% вважалися такими, що залишилися в живих до виводу військ із Афганістану [23].

Висновки та пропозиції. У культурно-історичному розвитку України відношення до полону та військовополонених формувалося під впливом двох протилежних систем ставлення до полону: європейської (для якої характерне гуманне відношення до полонених, їхньої честі, гідності, прав та майна, каткування та знищення полонених носило безсистемний характер) та азіатської (характерними рисами якої були приниження гідності, зневажання прав та присвоєння майна військовополонених; застосування тортур та знищення полонених носило масовий характер).

Із розвитком цивілізації та модернізації засобів ведення війни як у самій Україні, так і в державах,

до складу яких входила наша країна (Австро-Угорська імперія, Російська імперія, СРСР), відношення до полонених та самого поняття полону схилялося більше до азіатської моделі.

Література:

1. Галицкий В.П. Социально-психологические аспекты межгрупповых отношений в условиях военного плена. *Социс*. Москва. 1991. № 10. С. 48–63.
2. Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914–1922). Москва, 2010. 440 с.
3. Поливанов А.Л. Из дневников и воспоминаний по должности военного министра и его помощника. 1907–1916. Москва, 1924. Т. 1. С. 147.
4. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. Т.1. Москва, 1990. С. 173.
5. Єна А.І. Актуальність і організаційні засади медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. *Науковий журнал МОЗ України*. Київ, 2014. № 1. С. 5–16.
6. Белоусов Ю.Л., Кориневич А.О., Мартиненко О.А., Матвійчук О.В., Павліченко О.М., Роменський Я.В., Швець С.П. Ті, що пережили пекло: свідчення жертв про місця незаконних ув'язнень на Донбасі. *Коаліція громадських організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі»*. Київ, 2015. 84 с.
7. Калкутіна Н.В. Міжнародно-правове регулювання військового полону та правовий статус іноземних військовополонених в СРСР на початку ХХ ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки*. Миколаїв, 2014. Вип. 3.37. С. 63–67.
8. Волков В.А. Войны и дружины древней Руси : монография Москва, 2016. 464 с.
9. Ключевській В.О. Краткое пособие по Русской истории: Частное издание для слушателей автора. Издание пятое. Москва, 1906. С. 29–34.
10. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону, 1995. С. 235.
11. Платонов С.Ф. Собрание сочинений в шести томах. Москва, 2010. Т.1. 596 с.
12. Военное право в России при Петре Великом. *Артикул воинский, с объяснениями преобразованный в военном устройстве и в военном хозяйстве по русским и иностранным источникам*. Ч. 2: Вып. 2. Санкт-Петербург, 1886. 808 с.
13. Тепляков С. Век Наполеона. *Реконструкция эпохи*. Барнаул, 2011. 450 с.
14. Гейрот А.Ф. Описание восточной войны 1853–1856. Санкт-Петербург, 1872. 576 с.
15. Миловидов Б.П. Иностранные военнопленные и российское общество в годы Крымской

- войны. *Отечественная история*. Москва, 2010. № 5. С. 153–164.
16. Брокгауз Ф.А. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Москва, 2013. 524 с.
17. Оськин М.В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы. Москва, 2001. 448 с.
18. Пахалюк К.А. Пространство плена Первой мировой: лагерь для турецких пленных на острове Нарген (1915–1918 гг.) *Международная жизнь. Специальный выпуск: История без купюр. Великая война. Начало*. Москва, 2014. С. 100–128.
19. Мінаєва Т.В. Особливості адаптації російських військовополонених до умов перебування в таборах в роки Першої світової війни. *Історична панорама*. Чернівці, 2013. Вип. 13. С. 18–37.
20. Дембицкий Н.П. Судьба пленных. *Война и общество, 1941–1945*. Кн. II. Москва, 2004. С. 232–264.
21. Добров В.А. Отношение к пленным и семьям без вести пропавши. *Бои под Новгородом 1941–1942*. Екатеринбург, 2005. С. 184–194.
22. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. *Материалы Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. Новая и новейшая история*. Москва, 1996. № 2. С. 91–112.
23. Аблазов В.И. Долгий путь из афганского плена и безвестия. Киев, 2005. 271 с.

Shyrobokov Yu. M. Genesis of military captivity in the cultural and historical development of Ukraine

The article is devoted to the problem of military captivity. The main armed conflicts that occurred on the territory of modern Ukraine are considered. This problem at various times was studied by a variety of domestic and foreign scientists during the First and Second World Wars, and modern military conflicts. The article presents data on the attitude to captivity and prisoners in ancient and medieval Rus. The features of military captivity and the attitude to prisoners in the conditions of establishment of the centralized Russian state (XVIII art. – the first half of XIX centuries) are defined. The problems of the sick, wounded and prisoners who found themselves in the hands of the enemy during the Crimean war of 1853–1856 are considered. The phenomenon of mass captivity, which was estimated by millions of people, including the civilian population during the Russian-Japanese war (1904–1905) and the First World War (1914–1918), is analyzed. The article deals with captivity as a physical, psychological and moral test of prisoners of war during the Second World War. The article describes the characteristics of psychological environment of during a war: psychological stress; realization of loss; feeling of being left out; crash of roles, role expectations, identity problems; feelings of absolute hopelessness and despair, inability to cope with the new environment; feeling of inferiority. This activation could be viewed by those who are holding soldiers captives as the inclination to cooperation that could force a prisoner of war to make dishonest promises and cooperate hoping to run to their side or to establish contact with their people and to become agents, with the purpose to escape from captivity at any price. However, those who hold prisoners captive involve potential collaborators in the performing executions of other prisoners or civilians. Such forms of communication and interaction have led to unnecessarily aggressive actions towards one's comrades, revenge against former commanders and even sadism. Such actions gained the support of those who hold prisoners and the promotion of such personnel from assistants up to collaborators. In addition, the main forms of resistance within the camp are provided: escape, sabotage, violation of the regime, struggle for moral survival, unwillingness to cooperate with the enemy and even rebellion.

Key words: servicemans, prisoners of war, captivity, attitude to prisoners, war.